

УДК 811.14'04

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2024.36.10>

Леся ЗВОНСЬКА, д-р філол. наук, проф.

ORCID ID: 0000-0001-5361-3554

e-mail: lesiazvonska@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

НЕУСТАЛЕНІСТЬ ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНОЇ СИСТЕМИ РАННЬОВІЗАНТІЙСЬКОЇ ГРЕЦЬКОЇ МОВИ: ПРОЦЕСИ ТА ПРИЧИНИ

Вступ. Розглядаються особливості ранньовізантійської грецької мови на основних рівнях мовної структури: фонетичному, граматичному й лексичному.

Методи. У дослідженні використано такі методи: описовий, зіставний, лексико-граматичний і мовно-історичний аналіз.

Результати. Проаналізовано явища спрощення, уніфікації, змішування родових ознак і взаємопроникнення парадигм у системі імені. У системі дієслова простежується процес змішування форм перфекта й аориста в лексико-семантичному і граматико-морфологічному плані, неврегульованість системи майбутнього часу, значне хитання в ужитку перифрастичних конструкцій із футуральним і перфектним значенням, поширення аналітичного формотворення, формування лексико-граматичної вербалізації категорії виду. У системі дієприкметника спостерігається змішування родових і відмінкових форм, втрата відносно-часового функціонального розрізнення; активні дієприкметники набувають функцій герундія. У системі синтаксису звужується безпримієнникове використання відмінків, а внаслідок морфологічних змін із впливом на парадигми кон'юнктива й оптатива змінюються звичні правила гіпотаксису. Зазначено, що в цей період розвиваються й чітко оформлюються два напрями розвитку грецької мови: літературний, зі збереженням аттикістичних тенденцій, і нелітературний, який прагне далі розвивати народно-розмовну мову. Зауважено лінгвістичні, соціальні, історичні й культурні причини мовних явищ ранньовізантійської доби. Лексика перших віків Візантії як зазнавала впливу словотвірних моделей латинської мови, а згодом новоєвропейських і східних, так і послідовно використовувала давньогрецькі композити, проте часто порушуючи звичні моделі композитного словотвору класичної доби.

Висновки. Описано процеси розвитку грецької мови ранньовізантійської доби, спостережено тенденцію до значних морфологічних, лексико-граматичних і функціонально-семантичних змін у системі імені й дієслова, для яких характерна значна неусталеність.

Ключові слова: грецька мова, ранньовізантійська доба, лексико-граматична система, неусталеність парадигм.

Вступ

У грецькій мові цього ранньовізантійського періоду (IV–VII ст.) відбувалися зміни, які мали значний вплив на подальший її розвиток. Праці ранніх отців церкви заклали фундамент середньовічного християнського богослів'я, агіографії, гімнографії й інших жанрів церковно-літургійної літератури впродовж усієї історії візантійської літератури. У цей час з'являються твори світської та церковної історіографії, ранньовізантійської поезії, як за літературними взірцями античності, так і на основі метричних новацій силабо-тонічного віршування; активно розвивається лексикографія. Проте на противагу літературним творам, написаним за аттикістичним каноном, у мовному просторі постійно використовується текст Нового Завіту, що містить чимало народно-розмовних елементів, і розвивається народна поезія; ці мовні зразки демонструють лексико-граматичні зміни у грецькій мові ранньовізантійської доби, які зважаючи, з одного боку, на міцні консервативні установки аттикізму, а з іншого – на відчутні морфологічні зрушення в розмовній мові, призвели до хитань і неусталеності мовної системи. Розгляду мовних явищ цього періоду присвячено чимало праць з історії грецької мови, проте іноді думки дослідників у характеристиці вжитку певних парадигм і пояснення їхніх причин містять чимало протиріч і розбіжностей, а окрім того, відсутнє цілісне виключно зіставне дослідження лексико-граматичних особливостей мови аттикістичних взірців і творів візантійського періоду. **Метою** нашого дослідження є стилій, але показовий порівняльний аспект розбіжностей між ними на основних рівнях мовної структури: фонетичному, граматичному та лексичному.

Методи

У дослідженні використано такі методи: описовий, зіставний, лексико-граматичний і мовно-історичний аналіз.

Результати

Перші століття післяантичної доби (IV–V ст.) пов'язані з активним утвердженням християнства у творах ранньої патристичної літератури. Твори Василя Великого (329–379),

Григорія Ниського (332–394), Григорія Богослова (330–389), Іоанна Златоуста (бл. 350–407) стали наріжним каменем у подальшому розвитку богословської думки. Визначними представниками ранньої патристики були також Афанасій Александрійський (293–373), Євстафій Антіохійський (пом. 337), Єпіфаній Кіпрський (315–403), Кирило Єрусалимський (315–387), Палладій Єленопольський (363– бл. 420), Феодорит (393–457), Кирило Александрійський (пом. 444), Ісидор Пелусіот (пом. 449).

У VI–VII ст. активно розвивається світська й церковна історіографія: *Ἱστορία* Прокопія Кесарійського (бл. 500 – після 565) і Феоділакта Сімокатти (кінець VI – бл. 650), *Χρονογραφία* Іоанна Малали (бл. 491–578), *Χριστιανική τοπογραφία* Козьми Індикоплава (VI ст.), *Ἱστορία Γεσική* Мілетського (VI ст.). Розвивається духовна література: *Λεμωνάριον* Іоанна Мосха (VI ст.), *Ὀυρανία κλίμαξ* Іоанна Ліствичника (VI–VII ст.), *Ἐναντίας δοκῆσεως Νεστορίου καὶ Εὐτυχοῦς* Леонтія Візантійського (VI ст.), *Διδασκάλια* Дорофея (VI ст.), *Ὁμιλία* Симеона Столпника (VI ст.), *Ὁδηγός* Софронія Єрусалимського (550–638).

Найвизначнішими представниками ранньовізантійської поезії були Роман Солодкоспівець (кінець V – середина VI ст.) і Георгій Пісіда (кінець VI – початок VII ст.). Продовжує розвиватися й народна поетична творчість: епічна поема Дігеніса Акріта – зразок розмовної мови тодішньої доби.

Фундаментальною лексикографічною працею V ст. є *Συναγωγή πασῶν λέξεων κατὰ στοιχείων* Гесихія Александрійського. З так званих "темних віків" (VII–VIII ст.) літературних пам'яток збереглося небагато. Це, в основному, церковна література; її представники: Максим Сповідник (580–662), Андрій Критський (бл. 660 – бл. 726), Іоанн Дамаскін (бл. 675–753), *Πασχάλιον Χρονικόν* та *Χρονογραφικόν σύντομον* патріарха Никифора (VIII ст.).

У фонетичній системі грецької мови цього часу не відбулося відчутних змін порівняно з пізньоелліністичною добою. Система шести голосних звуків (разом з υ) з вимовою υ як [i] поступово перетворюється на

© Звонська Леся, 2024

п'ятичленну (Allen, 2005; Bambiniotis, 1996). Остаточно закріплюється монофтонгізація дифтонгів, що призвело до руйнації як морфологічних парадигм кон'юнктива та оптатива, з подальшим впливом на систему гіпотаксису. Процес цей тривав століттями, то активізуючись на початку ранньовізантійського періоду, то затихаючи в часи Македонівського та Комнінівського відроджень, коли тотально панував аттикістичний канон. Так, до кінця X ст. у графічній передачі спостерігалася плутанина між υ , \omicron , ι , η , ϵ , що засвідчує транскрипція грецьких імен іншими мовами, допоки, зрештою, вокалічна система повністю утвердилася в такому вигляді, у якому й перейшла до новогрецької мови (Adrados, 2002; Thomson, 2014).

Як зазначають дослідники, у консонантній системі спостерігається більше змін, що спорадично траплялися вже у єгипетських папірусах елліністичної доби, а в подальшому закріпилися й у літературних текстах (Allen, 2005; Hoffmann, & Debrunner, 1989; Pisani, 2000). Це, зокрема, спрощення гемінантів (хоча в деяких діалектах новогрецької мови вимова подвійних приголосних зберігається й дотепер) і зникнення кінцевої флексійної $-\nu$, окрім як перед початковим голосним звуком наступного слова (Meillet, 1988).

Хоча загалом фонологічні зміни у мові ранньовізантійської доби були незначними, проте доволі значними стають фонетично обумовлені зміни в лексиці. Процес зникнення початкових редукованих ненаголошених голосних призвів до морфологічної деетимологізації давньої лексики:

ἡμέρα > μέρα	ὑψήλός > ψηλός
ἔρωτα > ρωτῶ	ὑγεία > γεία
ὀλίγος > λίγος	εὐρίσκω > βρίσκω
ὀνύχι(ν) > νύχι	εὐπορῶ > μπορῶ
ἐμβαίνω > μπαίνω	ἐκδύνω > γδύνω
ἐντρέπομαι > ντρέπομαι	ὡσάν > σαν

У системі іменника поступово виходять з ужитку форми давального відмінка; залишаються лише у стійких словосполученнях на зразок $\delta\acute{\omicron}\zeta\alpha \tau\acute{\omega} \theta\epsilon\acute{\omega}$ *слава Богу*; у препозитивно-субстантивних конструкціях $\acute{\epsilon}\pi\iota \kappa\omicron\upsilon\delta\acute{\omega}$ < $\acute{\epsilon}\pi\iota \kappa\omicron\upsilon\tau\acute{\omega}$ *зблизка*; $\acute{\epsilon}\nu \pi\acute{\alpha}\sigma\eta \text{ περιπτ\acute{\omega}\sigma\epsilon\iota}$ < $\acute{\epsilon}\nu \pi\acute{\alpha}\sigma\eta \text{ περιπτ\acute{\omega}\sigma\epsilon\iota}$ *у будь-якому випадку*, $\acute{\epsilon}\nu \tau\omicron\upsilon\tau\omicron\upsilon\varsigma$ *між іншим*. Функціонально-семантичне навантаження датива перебирають на себе інші відмінки та препозитивно-субстантивні конструкції: $\acute{\epsilon}\lambda\text{π}\epsilon\nu \alpha\upsilon\tau\omicron\upsilon$, $\eta\acute{\upsilon}\zeta\alpha\tau\omicron \epsilon\iota\varsigma \theta\epsilon\acute{\omicron}\nu$ тощо.

На думку відомого грецького дослідника історії мови Н. Андриотіса в системі відмінювання стирається різниця між основами на голосний і приголосний звуки, яка остаточно зникає в часи пізнього койне (Andriotis, 1995; 1992). Проте більшість вважають, що остаточно різниця між ними знівельовалася таки в ранньовізантійську добу. Іменники з основами на голосний звук в однині розрізняються за флексіями $-\varsigma$, $-\nu$ і нульовою (Adrados, 2002; Rix, 2006; Bambiniotis, 1996; Pisani, 2000; Thomson, 2014).

Аналіз текстів показує, що іменники чоловічого роду в однині: у називному відмінку мають флексію $-\varsigma$: $\lambda\acute{\omicron}\gamma\omicron\varsigma$, $\nu\alpha\upsilon\tau\eta\varsigma$, у родовому відмінку – нульове закінчення: $\lambda\acute{\omicron}\gamma\omicron\upsilon$, $\nu\alpha\upsilon\tau\eta$, у знахідному відмінку – $-\nu$: $\lambda\acute{\omicron}\gamma\omicron\nu$, $\nu\alpha\upsilon\tau\eta\nu$. Іменники жіночого роду мають в однині такі закінчення: в називному відмінку – нульове: $\chi\acute{\omega}\rho\alpha$, $\nu\acute{\omicron}\mu\phi\alpha$, у родовому відмінку – $-\varsigma$: $\chi\acute{\omega}\rho\alpha\varsigma$, $\nu\acute{\omicron}\mu\phi\alpha\varsigma$, у знахідному відмінку – $-\nu$: $\chi\acute{\omega}\rho\alpha\nu$, $\nu\omicron\mu\phi\alpha\nu$. Поруч із цим співіснує регулярна парадигма іменників з основами на приголосні звуки: $\acute{\epsilon}\lambda\lambda\acute{\alpha}\varsigma$, $\acute{\epsilon}\lambda\lambda\acute{\alpha}\delta\omicron\varsigma$, $\acute{\epsilon}\lambda\lambda\acute{\alpha}\delta\alpha$; $\phi\acute{\upsilon}\lambda\alpha\zeta$, $\phi\acute{\upsilon}\lambda\alpha\kappa\omicron\varsigma$, $\phi\acute{\upsilon}\lambda\alpha\kappa\alpha$; $\mu\alpha\tau\acute{\eta}\rho$, $\mu\alpha\tau\acute{\rho}\omicron\varsigma$, $\mu\alpha\tau\acute{\epsilon}\rho\alpha$. Під впливом флексій I та II відмін у III відміні у знахідному відмінку однини з'являється закінчення $-\nu$: $\mu\alpha\tau\acute{\epsilon}\rho\alpha\nu$, $\mu\eta\tau\acute{\epsilon}\rho\alpha\nu$, $\phi\acute{\upsilon}\lambda\alpha\kappa\alpha\nu$, $\acute{\epsilon}\lambda\lambda\acute{\alpha}\delta\alpha\nu$ тощо.

Такі морфологічні зміни привели до спрощення парадигми III відмінні, де численні типи з чергуванням основ

уніфікувалися, і за аналогією до відмінкової парадигми з флексією в аккузативі формується тип відмінювання іменників чоловічого роду: номінатив – закінчення $-\varsigma$: $\mu\alpha\tau\acute{\epsilon}\rho\alpha\varsigma$, $\phi\acute{\upsilon}\lambda\alpha\kappa\alpha\varsigma$, генетив – нульове закінчення: $\mu\alpha\tau\acute{\epsilon}\rho\alpha$, $\phi\acute{\upsilon}\lambda\alpha\kappa\alpha$, аккузатив – закінчення $-\nu$: $\mu\alpha\tau\acute{\epsilon}\rho\alpha\nu$, $\phi\acute{\upsilon}\lambda\alpha\kappa\alpha\nu$; парадигма іменників жіночого роду набуває виду: номінатив – нульове закінчення: $\mu\eta\tau\acute{\epsilon}\rho\alpha$, $\acute{\epsilon}\lambda\lambda\acute{\alpha}\delta\alpha$, генетив – з акінчення $-\varsigma$: $\mu\eta\tau\acute{\epsilon}\rho\alpha\varsigma$, $\acute{\epsilon}\lambda\lambda\acute{\alpha}\delta\alpha\varsigma$, аккузатив – $-\nu$: $\mu\eta\tau\acute{\epsilon}\rho\alpha\nu$, $\acute{\epsilon}\lambda\lambda\acute{\alpha}\delta\alpha\nu$.

У множині не існувало різниці між закінченнями залежно від роду, тому тип $\chi\acute{\omega}\rho\epsilon\varsigma / \nu\alpha\upsilon\tau\epsilon\varsigma$ не міг бути протиставлений типові $\chi\acute{\omega}\rho\alpha\iota / \nu\alpha\upsilon\tau\alpha\iota$. З часом іменники I відмінні почали відмінюватися за зразком III, лише іменники II відмінні зберігали звичні флексії множини: $-\omicron\iota$, $-\omicron\nu$, $-\omicron\upsilon\varsigma$. У нерівноскладових іменників III відмінні, що мають різну кількість складів в називному відмінку однини та в інших відмінкових формах спостерігалася хитання між формами номінатива та витвореними від основи генетива: $\mu\upsilon\chi\acute{\alpha}\varsigma / \mu\upsilon\chi\acute{\alpha}\delta\alpha\varsigma$, $\delta\alpha\kappa\tau\iota\lambda\acute{\iota}\varsigma / \delta\alpha\kappa\tau\iota\lambda\acute{\iota}\delta\epsilon\varsigma$ тощо. Загалом, система флексій множини стала такою: називний відмінок – $-\epsilon\varsigma$: $\mu\alpha\tau\acute{\epsilon}\rho\epsilon\varsigma$; родовий відмінок – $-\omicron\nu$: $\mu\alpha\tau\acute{\epsilon}\rho\omicron\nu$; знахідний відмінок – $-\alpha\varsigma$: $\mu\alpha\tau\acute{\epsilon}\rho\alpha\varsigma$. Змінюються форми артикля жіночого роду: ном. pl. – $\omicron\iota$, асс. pl. – $\tau\acute{\epsilon}\varsigma$.

У іменників також спостерігається взаємопроникнення і змішування родових ознак; на цей процес у койне звертають увагу чимало дослідників, проте продовження цих змін у ранньовізантійську добу залишається малодослідженим (Rix, 2006; Megas, 1986). А саме в цей період чимало іменників жіночого роду переходять до морфологічного чи граматичного типу чоловічого або середнього роду, як наприклад: $\acute{\omicron} \phi\eta\phi\omicron\varsigma$, $\acute{\omicron} \acute{\alpha}\mu\mu\omicron\varsigma$, $\acute{\omicron} \pi\lambda\acute{\alpha}\tau\alpha\nu\omicron\varsigma$, $\tau\omicron \beta\acute{\alpha}\sigma\alpha\nu\omicron$ тощо. Іноді граматичний тип спричиняє зміну морфологічного, як от: $\eta \mu\alpha\tau\theta\acute{\epsilon}\nu\omicron\varsigma$ > $\eta \mu\alpha\tau\theta\acute{\epsilon}\nu\alpha$, $\eta \mu\alpha\tau\theta\acute{\epsilon}\nu\eta$.

У займенниковій системі формується окремий морфологічний тип особових займенників $\tau\omicron\nu$, $\tau\eta\nu$, $\tau\omicron$, $\tau\omicron\upsilon$, $\tau\eta\varsigma$, $\tau\omicron\nu$, $\tau\omicron\upsilon\varsigma$, $\tau\alpha\varsigma$, які походять від форм займенника $\alpha\upsilon\tau\acute{\omicron}\varsigma$, $\alpha\upsilon\tau\acute{\eta}$, $\alpha\upsilon\tau\acute{\omicron}$. Проміжний тип цих змін – форми типу $\acute{\alpha}\tau\omicron\nu$ – характерний для папірусів пізньоелліністичної доби і зберігся в деяких новогрецьких діалектах (Adrados, 2002; Thomson, 2014).

Система особових займенників, значною мірою внаслідок певних труднощів відмінювання, викликаних спільноіндоєвропейським суплетивізмом, тяжіє до уніфікації. Цей процес супроводжується різноплановими змінами. Так, за зразком форм $\acute{\epsilon}\mu\omicron\upsilon$, $\acute{\epsilon}\mu\epsilon$ постають форми $\acute{\epsilon}\sigma\omicron\upsilon$, $\acute{\epsilon}\sigma\acute{\epsilon}$. Із VII ст. засвідчений тип парадигми 2-ї особи множини: $\acute{\epsilon}\sigma\acute{\epsilon}\iota\varsigma$, $\acute{\epsilon}\sigma\acute{\omega}\nu$, $\acute{\epsilon}\sigma\acute{\alpha}\varsigma$. На кінець ранньовізантійського періоду припадають випадки відмінювання 1-ї особи множини за аналогією до форм однини: $\acute{\epsilon}\mu\acute{\epsilon}\iota\varsigma$, $\acute{\epsilon}\mu\acute{\omega}\nu$, $\acute{\epsilon}\mu\acute{\alpha}\varsigma$. Водночас простежується різниця у використанні форм з початковими голосними звуками як емфатичного типу на противагу слабким, енклітичним формам. Загалом система особових займенників 1-ї та 2-ї осіб мала таку парадигму:

- однина: ном. $\acute{\epsilon}\gamma\omega$, ген. $\acute{\epsilon}\mu\omicron\upsilon$, $\mu\omicron\upsilon$, асс. $\acute{\epsilon}\acute{\mu}\acute{\epsilon}$, $\mu\acute{\epsilon}$;
ном. $\acute{\epsilon}\sigma\acute{\upsilon}$, ген. $\acute{\epsilon}\sigma\omicron\upsilon$, $\sigma\omicron\upsilon$, асс. $\acute{\epsilon}\sigma\acute{\epsilon}$, $\sigma\acute{\epsilon}$;
- множина: ном. $\acute{\eta}\mu\acute{\epsilon}\iota\varsigma$, $\acute{\epsilon}\mu\acute{\epsilon}\iota\varsigma$, ген. $\acute{\eta}\mu\omega\nu$, $\acute{\epsilon}\mu\omega\nu$, $\mu\acute{\omega}\nu$,
асс. $\acute{\eta}\mu\acute{\alpha}\varsigma$, $\acute{\epsilon}\mu\acute{\alpha}\varsigma$, $\mu\acute{\alpha}\varsigma$;
ном. $\acute{\epsilon}\sigma\acute{\epsilon}\iota\varsigma$, $\sigma\acute{\epsilon}\iota\varsigma$, ген. $\acute{\epsilon}\sigma\acute{\omega}\nu$, $\sigma\acute{\omega}\nu$, асс. $\acute{\epsilon}\sigma\acute{\alpha}\varsigma$,
 $\sigma\acute{\alpha}\varsigma$.

Форми знахідного відмінка однини, що закінчувалися на голосний звук, отримують кінцеве $-\nu$: $\acute{\epsilon}\mu\acute{\epsilon}$ > $\acute{\epsilon}\mu\acute{\epsilon}\nu$ (з II ст.), $\acute{\epsilon}\sigma\acute{\epsilon}$ > $\acute{\epsilon}\sigma\acute{\epsilon}\nu$ (з V ст.). У подальшому форми акузатива під впливом закінчень іменників з основами на приголосний тип отримують флексію $-\alpha\nu$, таким чином постають форми $\acute{\epsilon}\mu\acute{\epsilon}\nu\alpha\nu$, $\acute{\epsilon}\sigma\acute{\epsilon}\nu\alpha\nu$. Починаючи з IV ст. цей тип набуває поширення і в XII ст. остаточно

закріплюється в парадигмі особових займенників (Andriotis, 1995; 1992; Rix, 2006).

Починає формуватися окремих тип особових займенників 3-ї особи однини та множини. Займенник αὐτός, який вживався як відносний, стає використовуватися в ролі особового займенника і ще й витворює свій слабкий, енклітичний тип. Певних змін зазнала система вказівних займенників. Часто вживаний тип сфери дейксису 1-ї особи ὅδε цей практично не зустрічається. Уже в тексті Нового Завіту він не вживається, за винятком форми τάδε (Robertson, 1995). Його функцію перебирає на себе займенник αὐτός, який втрачає із своєї тричленної семантики значення *сам, власне*, яке, у свою чергу, набуває ἴδιος. Доволі вживаним залишається займенник сфери дейксису 2-ї особи οὗτος, але його парадигма спрощується внаслідок уніфікації основ, і у всіх родових та відмінкових формах виступає єдина основа τουτ-: τοῦτος, τοῦτη, τοῦτο. Зате дейктичний займенник сфери 3-ї особи ἐκεῖνος стає значно уживанішим порівняно з давньогрецькою мовою і навіть продукує нові словотвірні типи: ἐτοῦτος за аналогією до ἐκεῖνος.

У системі відносних займенників основний тип ὅς, ἥ, ὅ залишається в ужитку, у цій функції виступає також артикль: найбільш поширені форми непрямих відмінків із початковим τ-: τόν, τήν, τό, форми називного відмінка ὁ, ἡ, τό вживаються зрідка. Значно частіше у релятивній функції виступають займенники ὅστις, ἥτις, ὅτι, які були неозначено-відносними та τίς, τι, які були питальними займенниками. Перші свідчення використання відносних займенників у функції, близькій до значення означеного артикля, припадають на епоху пізнього койне (Robertson, 1995; Thomson, 2014), відомий еллініст Г. Бамбініотіс заперечує цю думку, вважаючи, що таку функцію можна спостерігати ще в класичну добу (Vambiniotis 1996). На нашу думку, спорадичні випадки вживання займенників, які контекстуально можна витлумачити як означені артикли, засвідчують семантичний збіг, а не функціонально закріплену модель їхнього вжитку.

У візантійську добу відносні займенники в цілому зберігають свій морфологічний тип аж до XVI ст., коли у їхній функції виступають ὁποῖος, ὅπου, ὅπου, ποῦ (Andriotis 1999). У системі дієслів у зв'язку з уже згаданими фонетичними процесами, формуються як аналітичні парадигми умовного і бажального способів, так і відбуваються лексико-семантичні зміни, не пов'язані із фонетикою. Більшість дослідників сходяться на думці, що до цих змін призводили процеси уніфікації і спрощення парадигм, які розпочалися ще в епоху койне у зв'язку з ужитковістю мови на величезних територіях не-носіїв грецької мови задля полегшення її засвоєння (Andriotis, 1992; 1999; Hoffmann, Debrunner, 1989; Meillet, 1988; Pisani, 2004; Rix, 2006).

Таким чином, активно відбувається процес змішування форм перфекта й аориста як у лексико-семантичному, так і граматико-морфологічному плані. Часта плутанина за формоутворення аористів із каплатичною перфектною ознакою (ἐποιήκατε), авгментування редульованих перфектних форм або псевдоредуплікація (ἐχρεώσθηται), змішування особових закінчень цих часів (πέτραχαν = πετράχασ) та інше призводило до руйнації граматичної часової системи. Нестабільною вона залишалася й у середньовічній грецькій мові (Andriotis, 1995; Vambiniotis, 1996).

Конструкція з дієсловом ἔχω та неозначеною формою дієслова, яка має футуральне значення, найбільш уживаною стає наприкінці елліністичної доби. У складі цієї перифрази вживається переважно інфінітив аориста, і зрідка – інфінітив презенса. Рідше зустрічається

перифраза εἶχον з інфінітивом для вираження можливості чи умови на протигагу класичній конструкції ἄν з оптативом. Перші приклади такого вживання датуються VI ст., а особливого поширення ця конструкція (ἔχω / εἶχον з інфінітивом аориста) набула у ранньовізантійську добу, зате у пізньовізантійські часи перейшла в систему перфекта та плюсквамперфекта і поступилася місцем іншій модальній конструкції (Andriotis 1995; Thomson 2014).

Модальне дієслово θέλω з інфінітивом, поєднання яких у класичну добу мало певний семантичний відтінок емфазі – вираження бажання з певною антитезою до зобов'язання, – у пізніші часи набуло перифрастично-залежного поширення у вживання на заміну звичного футурума, але як керуючого дієслова при підрядних реченнях мети. З ранньовізантійського часу бере витоки аналітична форма майбутнього часу у новогрецькій мові, яка пройшла такі етапи фонетичних і морфо-синтаксичних змін: θέλω / θέλει ἵνα > θελ' ἵνα > θέ' ἵνα > θανά > θά. Отже, θά у сполученні з кон'юнктивом презенса або аориста позначає, відповідно, тривалий або моментальний майбутній час, утворення опозиції яких характеризувало кардинальні зміни у системі грецького футурума. З появою морфологічних засобів для вираження доконаності й недоконаності дії в майбутньому часо-видове співвідношення слівформ набуло, порівняно з класичною добою, певної симетрії.

Неврегульованість системи майбутнього часу характерна і для часу пізнього койне, і для середньовічної грецької мови. Лише в період новогрецької мови відбулася стабілізація та уніфікація цієї системи (θα з кон'юнктивом і в деяких діалектах ἐννά з кон'юнктивом). Як засвідчує текстовий матеріал, це була найбільш нестійка з дієслівних парадигм впродовж усього візантійського періоду розвитку грецької мови (Andriotis, 1999; Thomson, 2014).

Причиною рідкісного вживання оптатива послужили не стільки фонетичні зміни у мові (оскільки форми оптатива тематичної дівідміни зберігають диференціативні ознаки порівняно із формами індикатива та кон'юнктива аж до X ст.), скільки перенесення функціонально-семантичного навантаження оптатива на форми кон'юнктива та перифрастичні конструкції.

Коли в ранньовізантійську добу кон'юнктив із дейктичною часткою θά починає вживатися у значенні майбутнього часу, ускладнюється часо-способова диференціація цих форм. Морфологічний і, частково, функціонально-семантичний збіг цих двох способів стосовно закінчень у новітні часи не означають тотожності і зникнення кон'юнктива, а уніфікацію закінчень дійсного й умовного способів презенса, але не аориста (ήλθα / να ἔλθω). У процесі цієї уніфікації наявність дейктичного індикатора кон'юнктива і синтаксичний контекст спрощують їхнє розрізнення.

В епоху пізнього койне формується бінарна опозиція дієслівних основ, двочленна опозиція синтетичних способових і станових форм (Andriotis, 1999; Robertson, 1995; Thomson, 2014).

Презентна основа використовується для утворення форм дійсного, умовного та наказового способів теперішнього часу та індикатива минулого часу, від аористної основи утворюються форми дійсного, умовного, наказового способів минулого часу. Для вираження майбутньої дії використовуються, зазвичай, перифрастичні конструкції. Система неособових дієслівних форм (інфінітив і дієприкметник) не зазнає значних змін, за винятком того, що зникають форми дієприкметника та інфінітива футурума, а дієприкметник та інфінітив перфекта зустрічається зрідка та й то, в цілому, з відповідним аористним значенням.

Формується функціонально-семантична опозиція значень презенса, що може позначати тривалу, дуративну дію та презенса на позначення теперішньої, одномоментної дії. Конструкція, що складається з особової форми дієслова "бути" та дієприкметника теперішнього часу активного стану, використовувалася для передачі сучасної мовцю дії: εἰμι ὄρων *я (зараз) бачу* і т. д.

Хоча цим перифразом не вдалося повністю витіснити форми презенса у звичному вжитку теперішнього часу, вони існували й у середньовічній грецькій мові, зникнувши лише в новогрецькій. Вони збереглися лише в цаконському діалекті, де й тепер використовується синтетичні форми презенса та імперфекта на зразок: εἰμι ὄρου = εἰμι. ὄρων, εἶσι ὄρου / = εἶσι. ὄρων, = εἶσι ὄρου / = εἶσι. ὄρων; εἶμα ὄρου = ἦν ὄρων, εἶσα ὄρου / = ἦς ὄρων і т.д.

У пізньому койне іноді зустрічається перифраза у складі дієслова *бути* і дієприкметника аориста у значенні теперішнього часу. Усе це поволи призводило до руйнації звичної системи партиципціальних форм, яка остаточно відбулася в наступний, візантійський, період.

Незважаючи на те, що перифрастичне вираження категорії часу бере свої витoki ще з класичної доби, розширює сферу вжитку в койне й у пізніші часи, функціонально-семантичне упорядкування перифраз розпочинається лише в новогрецьку добу (приблизно з XVII ст.). Вони існують і у сучасній грецькій мові: εἶμαι γραμμένος / έχω γραφτή, ἡμουν γραμμένος / εἶχα γραφτή - έχω γραμμένο / έχω γράψει, εἶχα γραμμένος / εἶχα γράψει.

За хронологією розвитку модель "дієслово έχω із активним дієприкметником", найчастіше аориста, від перехідних дієслів також має перфектне значення: έχω ποιήσας, έχω τελευτήσας. Ця модель звучує сферу свого використання, зрідка зустрічається в пізньому койне й цілковито зникає у середньовічній грецькій мові. Сполучення дієслова έχω з пасивним дієприкметником перфекта (έχω πεποιημένος) зрідка зустрічається в койне, нечасте у візантійських авторів, і остаточно зникає у перші роки новогрецької доби (Megas, 1986; Adrados, 2002).

Значною новацією ранньовізантійської доби є те, що в системі дієслова поступово змінюється функціональне використання дієприкметника. Зберігається предикативне вживання дієприкметника та субстантивованих партиципціальних форм, але поруч із тим частішають випадки використання дієприкметників як дієприслівників. Спостерігається заміна дієприкметникових й інфінітивних форм описовими конструкціями: γυόντες = ὅταν (διότι) ἔγνωσαν, γενόμεην = ἦτις ἐγένετο, εἰκείν = ἵνα ἔκουσι.

Дієприкметники на -οντας у прислівниковій функції починають відігравати роль невідмінюваних форм герундія. Спостерігається також змішування родових і відмінкових форм активних дієприкметників, втрата відносно-часового функціонального розрізнення. Наприклад, тут і далі за нашим спостереженням у текстах: πλήθη συρρευσάντων δυνάμεων (Θεοφάνης), πάντων γυναικῶν (Θεοφύλακτος), τὸ παιδίον ὄντα (Θωμά), τὰ ρηθέν, τῶν δοθέν (Αποκάλυψη της Παρθένου), ἡ ψυχὴ βοῆ λέγοντα (Βίος Επφαιίου).

До кінця описуваної епохи утверджується єдиний невідмінюваний тип на -οντα, який використовується як дієприслівник чи предикатив: ἡμεῖς βλέποντα; εἰάν φάνωμεν καταξητοῦντα καὶ ἐνοχλοῦντα.

Пасивні дієприкметники на -όμενος, -μένος залишаються вживаними у притаманній функції та без змін у відмінюванні.

Поширеними стають описові конструкції, але поступово зникають аналітичні конструкції, які мають у своєму складі неозначену форму (наприклад, описові футуральні форми έχω + інфінітив), оскільки інфінітив починає

виходити з ужитку. Зустрічаються перифрастичні перфекти: μέμψας ἦν, ἦν προτρεψάμενος (Μαλάλας).

Внаслідок поступової втрати перфектними формами функціонально-семантичної специфіки і функціональної взаємозамінності із формами аориста форми активного каппатичного перфекта змішуються з аористними формами, які починають теж утворюватися із суфіксом -κ-, що в подальшому стає характерним для більшості давньогрецьких діалектів.

Власне перфектного значення набувають аналітичні конструкції у складі έχω і дієприкметника перфекта пасивного для передачі значення активного перфекта; як пасивного перфекта теж вживається описова конструкція із εἶμι та дієприкметника перфекта пасивного.

В усній мові ранньовізантійської доби формується бінарна опозиція дієслівних основ на позначення доконалого й недоконаного виду. Зникає складовий авгмент, окрім випадків, коли він наголошений, як наприклад: ἔφερα, ἔδωσα / φέρθηκα, δώθηκα. У деяких діалектах авгмент відновлений за аналогією. Часовий авгмент, в цілому, залишається незмінним (Andriotis, 1995; Megas, 1986).

У зв'язку зі зникненням початкових ненаголошених глосних розвиваються нові морфологічні типи дієслів: ἐμβαίνω > μπαίνω, ἐκδύω > γδύνω; у дієсловах із префіксом ζ(ε)-: ἐξυπνῶ > ξυπνῶ, ἐξέλαβα > ἐλάβα, ἐξέκοψα > ξέκοψα. Зі сполучення двох префіксів ἐξ- + ἀνα- постає новий префікс ἀνα-.

Розмаїття презентних основ, усадкованих від давньогрецької мови, поступово потрапляє під вплив уніфікаторських тенденцій (Adrados, 2002; Thomson, 2014). Відмінникові дієслова на -ίζω, -άω, -εύω трансформуються у словотвірний тип із формантом -νω. Цей формант стає поширеним словотвірним елементом для контрагованих дієслів і дієслів з основами на сонорні: δέω > δένω, φέρω > φέρνω. Дієслова на -άω (κεράω, περάω) залишаються контрагованими на кшталт κερνῶ, περνῶ. Дієслова на -όω перетворюються у презенті на дієслова на -ώνω.

Дієслова атематичного типу переходять до тематичного також завдяки використанню цього форманта: δίδωμι > δίνω, ἀφίημι > ἀφίνω. Дієслова 2-го класу II дієвідміни так морфологічно трансформуються: -ώννυμι > -ωννύω > -ωνύω > -ώνω. З часом цей формант стає основною морфологічною ознакою основи теперішнього часу.

Морфологічно спрощені презентні основи можуть утворюватися від аористних основ: ἔκρουσα > κρούω. Спостерігається і зворотний вплив, за аналогією до дієслів з основами на губні приголосні звуки, які, зливаючись із суфіксом аориста σ, дають аффрикату ψ (і так постає аорист на -εψα), починають утворюватися аористи від дієслів на -ευω: κελεύω > ἐκέλεψα.

Дієслова на -ζω, незалежно від фонетичної етимології ζ, за аналогією до домінуючого типу утворення аориста для дієслів з основами на передньоязикові, також утворюють аористи на -σα: χτιζω > ἔχτισα.

Аористи дієслів на -νω не утворюються за зразком аористів з основами на сонорні, як це було в давньогрецькій мові, а за звичною фонетичною схемою сигматичного аориста з випаданням ν у сполученні νσ: δύνω > ἔδυσα, ἀφίνω > ἀφισα, ψήνω > ἔψησα, φταίνω > ἔφταίσα.

У системі синтаксису спостерігається змішування функціональної семантики відмінкових форм: замість акузатива зовнішнього об'єкта виступає генетив - φυλάξομαι, σου τοῖς ἄλλοις ζηλοῦντες замість датива - акузатив ἀπῆντησεν αὐτόν тощо. На заміну інфінітива або "підкріплення" його синтаксичної функції виступають гіпотактичні моделі: παρήγεσε ὅπως ..., λέγων ὅτι ... ἀποδώσειν тощо. Із препозитивних конструкцій εἰς з артиклем утворюються злиті форми: εἰς τὸν > στόν, εἰς τὴν > στήν, εἰς τὸ > στό, εἰς τοὺς > στοὺς і т.д.

Більшість словотвірних типів, характерних для пізнього койне, перейшли й у лексичну систему візантійської доби (Megas, 1986; Thomson, 2014). Широковживаними залишаються демінутивні форманти *-ιον, -άριον, -άδιον, ίδιον, -άκιον, -ίκιον*. Формант *-ας* на позначення діяча поступово (але не остаточно) витісняється формантом латинського походження *-άριος* як у латинізмах (*λεγιωνάριος*), так і із приєднанням до грецьких коренів (*μηχανάριος, νομικάριος*). Із V–VI ст. (за даними папірусів) для віддієслівних іменників характерним стає формант *-σιμο(ν)* (Andriotis, 1999; Thomson, 2014).

Збільшується кількість девербативів-іменників на *-ια*. Формант *-ισσα* (*βασιλίσσα, Κιλικίσσα* тощо) іменників жіночого роду поступово витісняє словотвірний тип II відміни на *-ος*.

Новтовором цієї доби є форманти *-τζι(ν), -ίτζι(ν)*; він найчастіше зустрічається у власних іменах, але присутній і в загальних назвах: *σταυρίτζιν розп'яття, προαστίτζιν садиба, ήρίτζιν вуздечка*.

Особливого поширення набув похідний формант власних назв, іменників чоловічого роду *-πουλος* (*Άργυρόπουλος, Γαβριηλόπουλος, Δουλόπουλος, Θεοτοκόπουλος*) і формант загальних назв іменників середнього роду *-πουλον* (*άββαδόπουλον, άρχοντόπουλον*).

У системі ад'єктивного словотвору вживаними стають морфологічно пристосовані форманти латинського походження *-ανός, -άτος*, які приєднуються до власне грецьких основ: *Χριστιανός християнський, ίκανάτος здатний, κωδωνάτος з дзвоником, κυκλάτος круглий, πεπεράτος перчений*.

Значним джерелом збагачення лексичного складу стають композити, особливо за паратактичною моделлю осново- та словоскладання, які не були поширеними у класичній давньогрецькій мові та в койне. Це – іменники та прикметники на зразок *άνδρόγυνος гермафродит, άριστόδεπνον вечеря в обідню пору, είσοδοέξοδος вхід і вихід, τοζοφάρετρον сагайдак* тощо. Велику кількість композитів, складених за принципами субординації складають прикметники, другим компонентом яких є дієслівні прикметники на *-τος*: *θεόβλαστος Божий стрілець, χρυσοστοίβαστος набитий золотом*.

Поширеними є і дієслова-композити, але якщо у класичній мові вони були зазвичай похідними від складних іменників чи прикметників, то на цей період вони, зазвичай є не дериватами, а новоутвореннями: *μηροκλάζω зламати ногу, όφθαλμοπλανέω блукати поглядом, σιδηροδέω зв'язувати ланцюгом*. Інтенсивно продукуються дієслова з декількома префіксами: *έγκαθυπογράφω підписуватися на, παρεκεπιτέινω продовжувати ще*.

Основним джерелом запозичень іншомовної лексики продовжує залишатися латинська мова. Латинізми переважають в юридичній та адміністративній лексиці: *έμανκιπατεύω, τεσταμέντον, ποίνα, ποσσεσίων*.

З'являється чимало лексики італійського походження, вживаної у сфері торгівлі й мореплавства: *ποδότας < redotta лоцман, τραμοντάνα < tramontana північний вітер, πάτος < patto угода*. Із французької мови походять *καβαλάρος лицар, παρλαμάς парламент, κουρτεσία придворні*.

Політичні й економічні контакти з чужоземними державами сприяють запозиченню, поруч із побутовою лексикою, назв посад, титулів правителів та урядовців. З арабської мови походять слова *άμυράς емір, μασιγίδιον мечеть*, з перської – *ζιγγίβερ імбир, τζάγγιον різновид взуття*, з хазарської – *τζιτζάκιον візантійський жіночий одяг*, із староболгарської – *βοάνος бан, χαγάνος каган*.

Дискусія і висновки

Отже, на підставі опрацювання теоретичних і текстових джерел нами розглянуто особливості ранньовізантійської грецької мови на основних рівнях мовної структури:

фонетичному, граматичному й лексичному. Процеси розвитку грецької мови ранньовізантійської доби засвідчують тенденцію до значних морфонологічних, лексико-граматичних і функціонально-семантичних змін у системі імені й дієслова, для яких характерна значна неусталеність. Зауважуються явища спрощення, уніфікації, змішування родових ознак і взаємопроникнення парадигм у системі імені. У системі дієслова простежується значна нерегульованість парадигм, хитання в ужитку перифрастичних конструкцій, поширення аналітичного формотворення, формування лексико-граматичної вербалізації категорії виду. У системі дієприкметника спостерігається змішування родових і відмінкових форм, втрата відносно-часового функціонального розрізнення. У системі синтаксису звужується безприйменникове використання відмінків, а внаслідок морфонологічних змін з впливом на парадигми кон'юнктива й оптатива змінюються звичні правила гіпотаксису. Лінгвістичні, соціальні, історичні й культурні чинники ранньовізантійської доби позначилися на подальшому розгалуженню двох напрямків розвитку грецької мови: літературного, зі збереженням аттицистичних тенденцій, і нелітературного, який прагнув далі розвивати народно-розмовну мову. Лексика перших віків Візантії як зазнавала впливу словотвірних моделей латинської мови, а згодом новоевропейських і східних, так і послідовно використовувала з певними змінами давньогрецькі моделі.

Список використаних джерел

- Adrados, F. R. (2002). *Geschichte der griechischen Sprache*. Tübingen und Basel.
- Allen, W.S. (2005). *Vox Graeca: a guide to the pronunciation of classical Greek*. Cambridge University Press.
- Ανδριώτης, Ν. (1995). *Ιστορία της νέας ελληνικής γλώσσας*. Χρηστίδης.
- Ανδριώτης, Ν. (1992). *Η αρχαία ελληνική γλώσσα στην ιστορία του Ελληνικού έθνους*. Χρηστίδης.
- Ανδριώτης, Ν. (1999). *Η ελληνική γλώσσα στους μετακλασικούς χρόνους στην ιστορία του Ελληνικού έθνους*. Χρηστίδης.
- Hoffmann, O., Debrunner A., & Scherer A. (1989). *Geschichte der griechischen Sprache*. Bd. 1–2, De Gruyter.
- Μέγας, Α. (1986). *Ιστορία του γλωσσικού ζητήματος*. Παπαδήμας.
- Meillet, A. (1988). *Apercu d'une histoire de la langue grecque*. 5-me ed. Librairie Hachette.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (1996). *Συνοπτική ιστορία της ελληνικής γλώσσας*. Υδρμα Λαμπράκη.
- Pisani, V. (2000). *Storia della lingua greca*. Vox, 2000.
- Rix, H. (2006). *Historische Grammatik des Griechischen*. Academic.
- Robertson, A. F. (1995). *A Grammar of the Greek New Testament in the Light of Historical Research*. Hodder and Stoughton.
- Thomson, G. (2014). *Η ελληνική γλώσσα, αρχαία και νέα*. Εκδ. Ρηγόπουλου.

References

- Adrados, F. R. (2002). *Geschichte der griechischen Sprache*. Tübingen und Basel.
- Allen, W.S. (2005). *Vox Graeca: a guide to the pronunciation of classical Greek*. Cambridge University Press.
- Andriotis, N. (1995). *History of Greek language*. Christidis [in Greek].
- Andriotis, N. (1992). *Ancient Greek language in the history of the Greek people*. Christidis [in Greek].
- Andriotis, N. (1999). *Greek language in the post-classical times in the history of the Greek people*. Christidis [in Greek].
- Hoffmann, O., Debrunner A., & Scherer A. (1989). *Geschichte der griechischen Sprache*. Bd. 1–2, De Gruyter [in Greek].
- Megas, A. (1986) *History of language Reseach*. Papadimas [in Greek].
- Meillet, A. (1988). *Apercu d'une histoire de la langue grecque*. 5-me ed. Librairie Hachette.
- Bambiniotis, G. (1996) *Brief history of Greek language*. Idruma Lambraki [in Greek].
- Pisani, V. (2000). *Storia della lingua greca*. Vox.
- Rix, H. (2006). *Historische Grammatik des Griechischen*. Academic.
- Robertson, A. F. (1995). *A Grammar of the Greek New Testament in the Light of Historical Research*. Hodder and Stoughton.
- Thomson, G. (2014). *Greek language, ancient and modern*. Ed. Rigopulu [in Greek].

Отримано редакцією журналу / Received: 06.06.24

Прорецензовано / Revised: 24.06.24

Схвалено до друку / Accepted: 17.09.24

Lesia ZVONSKA, DSc (Philol.), Prof.
ORCID ID: 0000-0001-5361-3554
e-mail: lesiazvonska@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

INSTABILITY OF THE LEXICO-GRAMMATICAL SYSTEM OF THE EARLY BYZANTINE GREEK LANGUAGE: PROCESSES AND CAUSES

B a c k g r o u n d . *The article examines the peculiarities of the early Byzantine Greek language at the main levels of the language structure: phonetic, grammatical and lexical.*

M e t h o d s . *Descriptive, comparative, lexico-grammatical and linguistic-historical analysis.*

R e s u l t s . *The phenomena of simplification, unification, mixing of generic features and interpenetration of paradigms in the name system are analyzed. In the verb system, the process of mixing perfect and aorist forms in the lexical-semantic and grammatical-morphological plan, the irregularity of the future tense system, significant fluctuations in the use of periphrastic constructions with future and perfect meaning, the spread of analytical form formation, the formation of lexical-grammatical verbalization of the species category can be traced. In the participle system, there is a mixing of gender and case forms, a loss of relative-temporal functional distinction; active participles acquire the functions of the gerund. In the system of syntax, the prepositional use of cases is narrowed, and as a result of morphological changes affecting the subjunctive and optative paradigms, the usual rules of hypotaxis change. It is noted that during this period, two directions of the development of the Greek language developed and were clearly defined: the literary one, with the preservation of Atticistic tendencies, and the non-literary one, which sought to further develop the vernacular language. Linguistic, social, historical and cultural causes of language phenomena of the early Byzantine era are noted. The lexicon of the first centuries of Byzantium was influenced by word-formation models of the Latin language, and later New European and Eastern ones, and consistently used ancient Greek composites, however, often violating the usual models of composite word formation of the classical period.*

C o n c l u s i o n s . *The processes of the development of the Greek language of the early Byzantine era are described, a tendency to significant morphological, lexico-grammatical and functional-semantic changes in the noun and verb system, which are characterized by considerable instability, is observed.*

K e y w o r d s : *Greek language, early Byzantine period, lexical-grammatical system, instability of paradigms.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.